

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМИ РОЗВИТКУ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Максим О.В.

Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

Стаття розкриває соціально-психологічні аспекти адаптації дезадаптованих дітей до соціокультурного середовища. Розглянуто та описано деякі психологічні механізми адаптації дітей. Процес оптимізації саморегуляції дезадаптованих школярів реалізується за допомогою розвитку здатності до моделювання значимих умов та цілепокладання; актуалізації критеріїв потреби досягнення успіху; розвитку механізмів антиципації; усвідомлення пріоритету просоціальних цінностей у життєвому просторі. Визначення психологічних механізмів адаптації учнів з порушеннями саморегуляції дозволить створити психологам та педагогам програми подолання їх соціальної дезадаптації та сприятиме належній інтеграції в суспільство.

Ключові слова: емпатія, рефлексія, саморегуляція, самоконтроль, самокорекція, самоствавлення, соціально-психологічні механізми адаптації.

Актуальність дослідження. В умовах реформування освіти, яке відбувається в Україні, важливим завданням сучасної школи є підвищення ефективності навчальної діяльності молодших школярів, формування їхньої пізнавальної активності і самостійності, розвитку особистості школяра, що передбачає здатність дитини до самовдосконалення, самоосвіти, саморегуляції.

Посилення явищ дезадаптивного характеру в навчально-виховному процесі пов'язане із збільшенням непрогнозованих критичних ситуацій у повсякденному житті, особливо, як свідчить практика, вони загострюються в момент вступу до школи, період первинного засвоєння вимог, які висуває нова соціальна ситуація.

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень (Л.І. Дзюбо, В.І. Ігнатенко, О.В. Максим, Н.Ю. Максимова, Г.О. Пономаренко, В.Д. Єрмаков та ін.) виявив, що однією з вирішальних причин дезадаптації молодших школярів є порушення в формуванні «Я-концепції», і зокрема, її поведінкової складової – саморегуляції. В наш час є ряд досліджень, пов'язаних із особливостями розвитку Я образу особистості в цілому і становленням саморегуляції зокрема. Разом з тим, окремі аспекти цієї проблеми, а саме ті, що стосуються механізмів оптимізації саморегуляції не отримали достатньої науково-практичної розробки. Представлені окремими дослідниками результати досліджень мають досить фрагментарний і нерідко суперечливий характер та вимагають глибшого осмислення і аналізу.

Актуальність проблеми у її теоретично-прикладному аспекті та проблеми шкільної практики зумовили вибір теми роботи «Деякі аспекти соціальної адаптації учнів з порушеннями розвитку саморегуляції».

Мета дослідження – розкрити соціально-психологічні аспекти адаптації дезадаптованих дітей до соціокультурного середовища.

Аналіз проблеми та обговорення результатів. Соціальна адаптація дітей молодшого шкільного віку є однією з актуальних проблем, що стоять перед психологічною наукою і практикою. Зверненість до даної проблеми обумовлена зміною парадигм, орієнтованих перш за все, на особу школяра і що фіксують потребу в соціально адаптованих учнях.

Формування самосвідомості та «Я-концепції» особистості є тривалим, складним і динамічним процесом, який характеризується своїми особливостями на кожному віковому етапі. Особливо значущим в розвитку самосвідомості та «Я – концеп-

ції» є період молодшого шкільного віку, оскільки за період навчання в початковій школі в дитини накопичуються психологічні резерви, що підведуть самосвідомість до найважливішої її генетичної форми в період підліткового віку.

Наявність таких факторів як невміння керувати своїми вчинками і поведінкою та низький рівень самооцінки, усвідомлення себе, свого «Я», відторгненість у соціальних контактах та мала адаптація до навколишнього середовища, призводить до значних змін особистісної сфери дитини. Потреба та вміння критично оцінювати та контролювати свою поведінку, довільно спрямовувати, перебудовувати свої дії та вчинки з урахуванням можливих наслідків для оточуючих та себе особисто, прагнення до додержання соціально ціннісних норм, правил між людських відносин – це далеко не повний перелік проявів саморегуляції поведінки. Це свідчить про те, що поза розвитком здатності до саморегуляції унеможлиблюється процес становлення творчої, соціально відповідальної особистості. Названі психологічні новоутворення поступово формуються в процесі навчальної діяльності протягом усього молодшого шкільного віку. Але в дітей з низьким рівнем розвитку психологічних детермінант саморегуляції відзначається наявність дезадаптивних процесів. Тому завданням психолога – допомогти розвинути їх, насамперед, розробляючи і здійснюючи адаптаційні програми, які спрямовані на формування механізмів саморегуляції. Особливо актуальна корекційна робота з учнями перших і других класів, в яких вже виявлені ознаки дезадаптації, тому що без цього їхнє подальше навчання в середній школі матиме значні труднощі. Вирішення цієї проблеми потребує визначення як теоретико-методологічних засад адаптації соціально дезадаптованих осіб, так і створення відповідних програм й технологій їх соціальної реабілітації. Необхідно також виявити особливості функціонування психологічних механізмів з урахуванням специфіки розроблених методів роботи із зазначеним контингентом.

Соціальна адаптація є неодмінною умовою і результатом успішної соціалізації дитини, яка, як відомо, відбувається в трьох основних сферах: діяльності, спілкування і свідомості. У сфері діяльності у дитини відбувається розширення видів діяльності; у сфері спілкування відбувається розширення кола спілкування, наповнення і поглиблення його змісту, засвоєння норм і правил поведінки, прийнятих в суспільстві. У сфері свідомості – формування образу «власного Я» як активного суб'єкта діяльності,

осмислення своєї соціальної приналежності і соціальної ролі, формування самооцінки. В процесі соціалізації, зокрема, соціальної адаптації дитини проявляється об'єктивна її потреба бути «як усі». Проте, паралельно з цим, у дитини поступово формується потреба проявити себе, свою індивідуальність, внаслідок чого відбувається її індивідуалізація.

Процес соціалізації дитини з певних об'єктивних або суб'єктивних причин може ускладнюватися. Так, входження дитини в суспільство може бути ускладненим внаслідок особливостей його фізичного або психічного розвитку. Або засвоєння ним соціальних норм і цінностей спотворюється в результаті негативного впливу середовища, в якому він перебуває. В результаті дитина «випадає» з нормальних соціальних стосунків і, як наслідок, потребує спеціальної допомоги для успішної інтеграції в суспільство.

Ідея індивідуалізації розвитку є однією з провідних у всій психологічній системі Г.С. Костюка. Він наголошував, що дитина не є пасивним автоматичним продуктом свого середовища, яке не можна розглядати чисто зовнішньо як механічну сукупність певних обставин. Важливо зважати на те, як це середовище відображається у свідомості дитини, які думки, почуття, прагнення, інтересивний збуджує. Г.С. Костюк вважав, що треба аналізувати його у зв'язку з дійовим ставленням самої дитини до цього середовища. Таке розуміння дає змогу визначити причини суттєвих відмінностей, наприклад, у розвитку дітей з однієї сім'ї, коли навіть у дітей-близнюків з ідентичними генотипами часто формуються різні емоційні, вольові, характерологічні риси. Це наслідок того, що в їхніх дійових взаєминах, на думку Г. Костюка, одні з них найчастіше виступають як ініціатори, лідери, а інші – як виконавці, підлеглі.

При цьому він наполягав на вирішальній ролі у розвитку індивідуальної психіки засвоєння соціального досвіду, що у тому числі, досягається за допомогою цілеспрямованих педагогічних впливів. Реальним і дійсним є, за Г.С. Костюком, тільки таке середовище, що визначає діяльність індивіда. Він говорив, що не все те, що оточує дитину, є дійсним середовищем її розвитку. Впливають на цей процес тільки ті умови, з якими вона вступає в той чи інший дієвий зв'язок. Середовище впливає на розвиток індивіда через його діяльність.

Одним з видів соціальної адаптації є адаптація соціально-психологічна, тобто така взаємодія особи і соціального середовища, яка призводить до оптимального співвідношення цілей і цінностей особи і групи. Цей вид пристосування припускає пошукову активність особи, усвідомлення нею свого соціального статусу і соціально-рольової поведінки, ідентифікацію особи і групи в процесі виконання спільної діяльності, прийняття індивідом норм, цінностей і традицій соціальної групи [5, с. 91].

Показниками успішної соціально-психологічної адаптації є високий соціальний статус індивіда в даному середовищі, а також його психологічна задоволеність цим середовищем в цілому і його найбільш важливими елементами. Показниками низької соціально-психологічної адаптації є, за умови переміщення індивіда в інше соціальне середовище, аномія і поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих норм. Успішність адаптації залежить від характеристик середовища і індивіда. Чим складніше нове середовище (наприклад, більше соціальних зв'язків, складніше спільна діяльність, вище соціальна неоднорідність), чим більше відбувається в ній змін, тим є важчою для індивіда соціально-психологічна адаптація.

А. Налчаджян виділяє декілька видів адаптації: нормальна адаптація, девіантна або неконформістська адаптація, патологічна адаптація [5, с. 143].

Нормальна адаптація – це адаптивний процес особи, що приводить її до стійкої адаптованості в типових проблемних ситуаціях без патологічних змін її структури і без порушень норм тієї групи, в якій протікає активність індивіда.

Виділяють також змішаний тип соціально-психічної адаптації, який здійснюється в тих проблемних ситуаціях, коли людина частково фрустрована, але одночасно стоїть перед вирішенням конструктивних завдань, пов'язаних з її соціальними ролями.

Один з видів соціально-психологічної адаптації – девіантна адаптація. Девіантна адаптація умовно може бути поділена на два основні підвиди: неконформістська адаптація і новаторська (інноваційна, творча) адаптація [5, с. 147].

Неконформістська адаптація – такий процес соціально-психічної адаптації особи, завдяки якому вона долає внутрішньогрупову проблемну ситуацію незвичними для членів цієї групи способами і шляхами і через це опиняється в конфліктних стосунках з нормами групи і їх носіями. Відповідно, у особи виникають нові проблемні ситуації, які вимагають нових адаптивних механізмів і тактик поведінки.

Дуже важливим різновидом девіантної адаптації є інновативна (новаторська) або творча поведінка – певна діяльність або виконання ролі, в результаті якої особа створює нові цінності, здійснює нововведення в тих чи інших областях культури.

Патологічна адаптація – це такий соціально-психологічний процес (активність особи в соціальних ситуаціях), який повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних механізмів і форм поведінки і призводить до утворення патологічних комплексів характеру, що входять до складу невротичних і психотичних синдромів [5, с. 149-150].

Разом з адаптацією особи до зовнішніх, об'єктивних соціальних ситуацій, деякі автори (І. Албегова) вважають, що існує і внутрішня адаптація (коадаптація). Внутрішня адаптація має ряд різновидів:

- внутрішня адаптація, спрямована на вирішення внутрішніх конфліктів і інших внутрішньопсихічних проблем особи;
- внутрішня структурна адаптація у вузькому сенсі – це процес координування якого-небудь адаптивного механізму;
- внутрішня структурна адаптація в широкому сенсі: пристосування адаптивного механізму або адаптивного комплексу до усієї структури особи [1, с. 27].

Зовнішню і внутрішню адаптації доповнює реадaptaція, яку розглядають як різновид соціально-психологічної адаптації особи. Її суть полягає в наступному: якщо адаптована в певному соціальному середовищі (у групі) людина опиняється в новій групі, у якій переважають інші цінності, інші норми і форми поведінки, де провідна діяльність теж інша, то перед ним виникає завдання реадaptaції [1, с. 27-28], яке в новому середовищі супроводжується переглядом і частковою або повною відмовою від деяких адаптивних механізмів, їх комплексів і стратегій.

Говорячи про психологічні механізми адаптації, не слід мати на увазі якісь конкретні утворення, оскільки саме поняття «механізм», на наш погляд є передовсім категорією теоретичною. Тому, вивчаючи психологічні механізми, треба зазначити, що один і той же самий феномен може бути як процесом чи певним утворенням, так і механізмом. Наприклад, самоконтроль можна розглядати як

процес, що має у своїй основі власні механізми у складній системі саморегуляції.

Безпосереднім науковим орієнтиром нашого дослідження була концепція М.І. Боришевського про те, що психологічні механізми є теоретичною категорією і можуть бути презентовані як стан оптимальних взаємодій та взаємовідносин між актуальними елементами психологічної системи, що забезпечують її функціонування, становлення, розвиток. [2]. На думку вченого, характеристика психологічних механізмів може базуватись передусім на аналізі особливостей структурних компонентів цієї системи. Систематичного аналізу та чіткої класифікації соціально-психологічних механізмів соціалізації у психологічній науці немає. Одні вчені до механізмів соціалізації зараховують наслідування, навіювання, переконання, зараження, інші – соціальну фасилітацію (англ. facilitate – полегшувати), конформізм, дотримання норм, окремі – засвоєння стандартів поведінки, прийняття групових норм, почуття сорому, самоконтроль, соціальний обмін. На думку Г. Тарда, механізм соціалізації включає в себе імітацію, ідентифікацію, керівництво. У проблемних ситуаціях, не пов'язаних із переживанням перешкод на шляху досягнення мети, адаптація здійснюється за допомогою конструктивних механізмів. У ситуації, де відчувається наявність зовнішніх і внутрішніх бар'єрів, адаптація здійснюється за допомогою захисних механізмів (регресії, заперечення, формування реакції, витиснення, придушення, проекції, ідентифікації, раціоналізації, сублімації, гумору й ін.).

Конструктивні механізми дозволяють адекватно реагувати на зміну соціальних умов життя, використовуючи можливість здійснювати оцінку ситуації, аналіз, синтез і прогноз подій, антиципацію наслідків діяльності.

За ознакою «організованість – неорганізованість» соціально-психологічні механізми поділяють на *цілеспрямовані* (навчання, виховання, інструктаж тощо) та *стихийні* (ідентифікація, наслідування, престиж, авторитет, лідерство тощо) *впливи*. Стихийні впливи переважно базуються на ефекті довіри до людини, яка здійснює вплив, заниженій самокритичності, підвищеній сугестії (лат. suggestio – навіювання) індивіда, невпевненості у собі тощо. За ознакою «усвідомлювання – не усвідомлювання» виокремлюють *усвідомлювані* (переконання, вплив авторитету та ін.) та *неусвідомлювані* (проявляються здебільшого в ранньому дитинстві, виражаються через навіювання, наслідування, психологічне зараження, ідентифікацію) *механізми соціалізації*. Із соціально-психологічного погляду соціалізація полягає у формуванні соціального досвіду індивіда в процесі його взаємодії з найближчим оточенням.

Цілісна структура особи може учинити опір включенню до її складу нових адаптивних механізмів або комплексів як сторонніх або, навпаки, може бути дуже «рецептивною» до інших механізмів і комплексів. Це призводить до виборчого привласнення нових адаптивних механізмів, комплексів і стратегій, а в деяких випадках – до їх самостійного винаходу.

Коли людина знову і знову адаптується з використанням одного і того ж адаптивного механізму або комплексу такої поведінки можна назвати фіксованою адаптацією. Фактично йдеться про таку

поведінку, яка в психології особистості прийнято називати стереотипною. Протилежним різновидом її є гіпоадаптація, тобто адаптація, здійснювана без напруги функцій адаптивних механізмів. Відповідно, можна говорити про гіперадаптивну і гіпоадаптивну активності особи.

Якщо особистість використовує адаптивний механізм, що утворився на попередніх етапах розвитку особистості, для нових цілей, тобто для виконання нових функцій, цей процес називається *ідіоадаптацією*. Така зміна функцій адаптивних механізмів в онтогенезі особи – закономірне, але майже не досліджене явище. Спостерігаються зміни функцій таких адаптивних механізмів, як раціоналізація, проекція, інтроєкція і інші.

Найважливішим випадком подібної зміни можна рахувати наступний: адаптивний механізм до певного часу життя індивіда служив для вирішення зовнішніх конфліктів, але разом з формуванням внутрішнього світу і інтерналізацією між особових конфліктів той же самий механізм починає служити для рішення внутрішніх конфліктів. При цьому можлива якась еволюція самого адаптивного механізму. Ми вважаємо, що проблема вікового розвитку адаптивних механізмів є однією з центральних для соціальної психології і психології особистості, але до теперішнього часу вона ще дуже слабо досліджена. В подальшому дослідженні ми будемо розглядати які саме психологічні механізми призводять до адаптації дітей з порушеннями саморегуляції поведінки. На основі теоретичного аналізу проблеми нами були визначені основні психологічні механізми адаптації дітей з порушеннями розвитку саморегуляції, а саме: розвиток здатності до цілепокладання, що забезпечує процес побудови уявного образу майбутнього результату діяльності, усвідомлення і суб'єктивне прийняття цього образу, а також регуляцію власної діяльності суб'єкта, спрямованої на досягнення цієї мети; актуалізації критеріїв потреби досягнення успіху є комплексом тих зовнішніх і внутрішніх умов активності, облік яких сам суб'єкт вважає за необхідне для успішної виконавської діяльності; розвиток рефлексивно оцінного компоненту виконує інтеграційну функцію, та сприяє аналізу своїх дій, мотивів і співвідношень їх з нормами, правилами і цінностями, а також з діями, вчинками, мотивами, переживаннями інших; актуалізація антиципуючого самоконтролю має прояв в моделюванні, аналізі, регульованні ходу діяльності та виправленні помилок.

Висновки: проведений аналіз дозволяє зазначити, що процес адаптації дитини до навколишнього середовища може проходити різними шляхами і мати різні наслідки, але він є необхідною складовою життєвого процесу людини, що визначає стан її здоров'я і комфорту. Залежить цей процес як від психічних особливостей індивіда, так і від особливостей того соціального середовища, до якого намагається пристосуватися людина. У свою чергу, від результату адаптації залежить місце людини у суспільстві та якісне виконання обраних нею соціальних ролей. Проте, слід пам'ятати, що проблемність неадаптованої людини свідчить не тільки про її незадовільний стан, але й про «проблемний» стан такого суспільства, яке не приймає у своє лоно того, хто не підпадає під визначений ним шаблон.

Список літератури:

1. Албегова І. Ф. Соціальна адаптація: учебное пособие для студентов специальности Социальная работа / И. Ф. Албегова. – Ярославль: ЯрГУ, 2006. – 112 с.
2. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості / М. Й. Боришевський. – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.

3. Максимова Н. Ю. Диагностика и коррекция поведения трудных подростков / Максимова Н. Ю. // Вопр. психологии. – 1988. – № 3. – С. 93-99.
4. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки / Максимова Н. Ю. – Київ.: Либідь, 2011. – 520 с. – (навчальний посібник).
5. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности / А. А. Налчаджян. – Ереван: Изд-во АНАрмССР, 1988. – 262 с.

Максим О.В.

Институт психологии имени Г.С. Костюка
Национальной академии педагогических наук Украины

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ РАЗВИТИЯ САМОРЕГУЛЯЦИИ

Аннотация

Статья раскрывает социально-психологические аспекты адаптации дезадаптированных детей в социокультурной среде. Рассмотрены и описаны некоторые психологические механизмы адаптации детей. Процесс оптимизации саморегуляции дезадаптированных школьников реализуется посредством развития способности к моделированию значимых условий и целеполагания; актуализации критериев для достижения успеха; развития механизмов антиципации; осознание приоритета о социальных ценностей в жизненном пространстве. Определение психологических механизмов адаптации учащихся с нарушениями саморегуляции позволит создать психологам и педагогам программы преодоления их социальной дезадаптации и способствовать надлежащей интеграции в общество.

Ключевые слова: эмпатия, рефлексия, саморегуляция, самоконтроль, психологическая коррекция, самооотношение, социально-психологические механизмы адаптации.

Maxim O.V.

Institute of Psychology G.S. Kostyuk
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

SOME ASPECTS OF SOCIAL ADAPTATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES SELF

Summary

The article reveals the social and psychological aspects of adaptation maladjusted children in socio-cultural environment. And described some of the psychological mechanisms of adaptation of children. The optimization process of self maladjusted pupils realized through the development of the ability to modeling the significant conditions and goal-setting; updating the criteria for success; development of mechanisms of anticipation; awareness of the priority of social values in the living space. The definition of psychological mechanisms of adaptation of pupils with impaired self-regulation will create psychologists and teachers and programs to address their social exclusion and promote proper integration into society.

Keywords: empathy, reflection, self-regulation, self-control, psychological correction, self-esteem, social psychological mechanisms of adaptation.